

ЧЕТИВО-ПРОДЪЛЖЕНИЕ (от бр. 1/2009)

УРБАНИЗАЦИОННИЯТ ПРОЦЕС В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА ОТ КРАЯ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА ДО НАШИ ДНИ

Политическите промени в България от 1944 г. до края на същото десетилетие утвърждават нова (т.нар. социалистическа) система. Най-общо, с тях започва вторият период на урбанизационния процес (първият период е от Освобождението до края на 40-те години на XX в., вж. първата част на статията в бр. 1/2009). За това време е характерна много силна миграция в посока "село-град". В началото на 80-те години на миналия век настъпва и третият етап на урбанизацията, като при него вече повсеместно се разпространява градският начин на живот в българското село.

В настоящата втора част на статията се използват материали от преброяванията от 1946, 1956, 1965, 1975, 1985 и 1992 г., които попадат в разглеждания период.

Развитието на промишлеността в периода след края на Втората световна война е основен фактор за бързото протичане на урбанизацията. Тя е с екстензивен характер и поражда голяма нужда от работна сила в градовете. От друга страна, се наблюдава практическа национализация на средствата за производство в българското село под формата на коопериране чрез тогавашните трудовокооперативни земеделски стопанства (ТКЗС). Кооперирането започва в края на 40-те години на миналия век и официално приключва през 1958 г. Районите, където то приключва, започват първи да дават многобройни изселници, независимо, че често пъти земята е плодородна и създадените в тях ТКЗС-та са със сравнително добри за онези години показатели. (например Северозападна България, и по-точно Видинско). Допълнително, след кооперирането, основната част от селските жители на районите с недобри условия за земеделие получават нищожно заплащане, а това се съчетава и с липсата на чувство за частна собственост. Така най-вече от приграничните райони на Средна Западна България, централните части на Старопланинската област, Странджанско-Сакарската област и други се формира значителен изселнически поток.

Друга причина за изселванията от селата към градовете е и слабата връзка между тези две категории населени места по линия на ежедневните миграции от трудов и обслужващ характер. Те можеха за известно време да забавят мощния миграционен поток "село-град". Действително, тези миграции изиграват в известна степен такава роля, но най-вече през 70-те и 80-те години на миналия век.

В периода **1946–1956 г.** градското население на България нараства от 1 735 хил.д. на 2 556 хил.д., т.е. с около 821 хил.д. Основната причина за това нарастване е най-вече голямата роля на високият механичен прираст на нашите градове. В края на 40-те години на миналия век той варира около 15–16 %, а в началото на 50-те години – между 20 и 30 %. В този период всички градове (с изключение на Ахтопол) увеличават населението си. Това е и в резултат на включването на селски селища в границите на близки градове, но този начин на прираст е незначителен.

В периода 1946–56 г. са обявени малък брой нови градове (общо 8). Това са Левски (1945 г.), Устово (1946 г.), Димитровград (1947 г.), Велинград (1948 г.), Кубрат (1949 г.), Мездра (1950 г.), Мадан (1953 г.) и Годеч (1956 г.). В случая градообразуващите фактори са промишлеността (Димитровград, Велинград, Мадан), транспортът (Мездра, Левски) и административно-управленските функции (Кубрат, Годеч).

В разглеждания период от 1946 до 1956 г. най-бързо нарастват големите градове. През 1956 г. делът на градското население достига 33,6 %, като средният брой на жителите на един град става 22 820 д. Пак през 1956 г. у нас има 3 града с население над 100 хил.д. Това са София (592 845 д.), Пловдив (161 835 д.) и Варна (120 345 д.). Нараства още броят на градовете с население от 50 до 100 хил.д. (от 2 на 5) и от 25 до 50 хил.д. (от 10 на 13).

В следващия период (**1956–1965 г.**) се наблюдава много голям ръст на градското население – от 2

556 хил.д. на 3 823 хил.д. През тези години урбанизационните процеси се развиват с много бързи темпове, като се наблюдават редица особености и слабости, свързани с държавната планова икономика. Именно по това време в нашите градове се изграждат големи, но често пъти ниско ефективни предприятия, които изискват многобройна работна сила. Градовете със своето население по това време не са в състояние да задоволяват нарасналите нужди от работна сила. В същото време българското село разполага като цяло със значителен трудов потенциал. Лишенията от собственост селски стопани, които получават ниски възнаграждения в тогавашните ТКЗС-та, както и трудностите и неуредиците на селския бит, подтикват много от тези хора да мигрират към градовете. Мощният миграционен поток "село-град" поставя началото на депопулационния процес в някои части на България (например Северозападна България, Странджа-Сакар и др.), като в по-ново време той заема все по-големи ареали.

В тези години, със съвсем малки изключения, градовете увеличават населението си, като основна причина за това е големият механичен и поддържащият положителен естествен прираст. От 1956 до 1965 г. градовете у нас нарастват от 115 на 138, т.е. с 23. През 1960 г. градски статут получават: Ардино, Генерал Тошево, Дулово, Елин Пелин, Исперих, Рудозем, Средец и Тервел. По-значително обявяване на градове се наблюдава през 1964 г., когато градове стават Батак, Белене, Вършец, Каспичан, Костенец, Полски Тръмбеш, Раднево, Своге, Септември, Сливница, Стамболийски, Твърдица, Хисар, Чепеларе и Якоруда. През 1960 г. са обединени в едно селище градовете Устово и Смолян, поради което броят на градовете е 137. През 1964 г. се въвежда преходната категория "селище от градски тип".

През 1965 г. делът на градското население достигава 50 % (46,5 %), като за 10 години ръстът в относителния дял е почти 13 пункта. Средният брой жители на един град нараства за периода от 22 820 д. на 28 300 д. Освен това градовете с население над 100 хил.д. увеличават броя си от 3 на 5 – това са София (886 554 д.), Пловдив (229 043 д.), Варна (180 110 д.), Русе (128 888 д.) и Бургас (106 115 д.).

И през периода между следващите две преброявания – **1965–1975 г.** продължава бързият ръст на градското население. За споменатото време градското население у нас се увеличава от 3 823 хил.д. на 5 061 хил. д., т.е. с около 1 240 хил.д. През тези години изселванията от селата намаляват, а най-характерно за разглежданото време е, че много голям брой села получават градски статут, като твърде често това става без ясни критерии.

Процесът на обявяване на нови градове в разглеждания период започва с Раковски и Бобовдол (1967 г.). През 1968 г. градски статут получават: Баня, Велица, Белово, Брезово, Вълчедръм, Гълъбо-

во, Две могили, Девня, Джебел, Димово, Долни Дъбник, Драгоман, Дългопол, Каблешково, Козлодуй, Криводол, Кричим, Лъки, Любимец, Мъглиж, Перущица, Плачковци, Ракитово, Рила, Симитли, Смядово, Стражица, Стралджа, Стрелча, Съединение, Утърчин, Чипровци, Шабла и Ябланица. През 1970 г. градове стават: Летница, Мизия и Сухиндол, а през 1973 г. – Килифарево. Следващото голямо обявяване на градове се извършва през 1974 г.: Алфатар, Антоново, Батановци, Бойчиновци, Болярово, Брегово, Бухово, Вългарово, Ветово, Вълчидол, Върбица, Грамада, Гулянци, Гурково, Дебелец, Долна Баня, Долна Оряховица, Долни Чифлик, Доспат, Дунавци, Завет, Земен, Златарица, Искър, Камено, Каолиново, Кермен, Койнаре, Костинброд, Кочериново, Лозница, Маджарово, Неделино, Нови Искър, Роман, Садово, Сапарева баня, Славяново, Сунгурларе и Тръстеник. През този период се заличава категорията "селище от градски тип" и всички тези селища придобиват статут на "град".

Освен това в разглеждания период се засилва процесът на селищното агломерирание. Все по-важно място заемат ежедневните миграции с трудов и обслужващ характер. Така се стига до известно задържане на селското население по местоживеење. Функциите на градовете растат, а междуселищната транспортна обвързаност укрепва. Привнасят се все повече черти от градския начин на живот и култура в българското село, което е важна характеристика именно на пространствения ход на урбанизацията. През този период се формират селищните агломерации: Софийско-Пернишката, Пловдивската, Варна-Девня, Бургаската и Великотърновската.

От 1965 до 1975 г. градовете у нас нарастват от 137 на 214. Делът на градското население нараства от 46,5 % на 58 %, т.е. близо 12 пункта. Освен това големите градове (над 100 хил.д.) нарастват от 5 на 7. Това са София (990 273 д.), Пловдив (299 638 д.), Варна (252 525 д.), Русе (159 578 д.), Бургас (152 089 д.), Стара Загора (122 277 д.) и Плевен (107 607 д.), като столицата има вече почти 1 млн.д.

Периодът **1975–1985 г.** се характеризира с това, че България в началото на 80-те години навлиза в третата фаза на урбанизационния процес. Именно през това време все повече се утвърждава градският начин на живот в нашите села. Градското население продължава да нараства, но между тези две преброявания нарастването е около 2 пъти по-малко в сравнение с периода 1965–75 г. (от 5 061 хил.д. на 5 800 хил.д., т.е. с около 700 хил.д.).

Макар и с по-бавни темпове населението на големите и на средните градове показват ръст, но част от малките градове за разлика от предишните периоди вече имат демографски спад. Много от тях дават повече изселници и по-малко заселници, а освен това се наблюдават и нарушения по отношение на естествения им прираст.

В периода 1975–1985 г. поради изчерпване до голяма степен на възможностите на много от селските територии у нас да дават изселници към градовете, потокът “село–град” намалява значително относителната си тежест в общото разпределение на миграциите по посоки. Докато за времето 1965–1975 г. в посока “село–град” се реализират 42,7 % от миграциите, то в следващия период (1975–1985 г.) този дял спада на 34,3 %. Общ между 1975 и 1985 г. градското население расте както абсолютно (с над 700 хил.д.), така и относително (от 58,0 % на 64,8 %). Много важно е обстоятелството, че урбанизационният процес се задълбочава по отношение на неговия пространствен ход. Продължава благоустрояването на нашите села, а много от селските жители се превръщат по отношение на бит, култура и професионална заетост в “скрити” граждани.

В тези години се ускорява и процесът на агломерирани, като се задълбочават връзките между различните категории селища. Продължава и процесът на обявяване на нови градове (24). През 1976 г. за градове са обявени Априлци и Бяла черква; през 1977 г. – Долна Митрополия, Николаево и Шипка, а през 1978 г. – Кресна, Павел баня, Пордим и Средногорие (чрез обединяване на Пирдоп и Златица). Обявяването на нови градове продължава и през следващите години: през 1981 г. – Белослав, Бобошево, Плиска, Правец, Приморско и Цар Калоян, през 1983 г. – Мерицлери, а през 1984 г. градски статут придобиват Борово, Брусарци, Бяла (Варненско), Главиница, Обзор, Опака, Сеново, Суворово и Шивачево.

През следващия период между преброяванията от **1985 и 1992 г.** се наблюдават някои нови особености в процеса на урбанизацията. За първи път абсолютният брой на градското население показва спад (от 5 800 хил.д. за 1985 г. на 5 705 хил.д. за 1992 г.). Характерно за този период е намаляването на раждаемостта при градското население, ускорено застаряване и свързаното с това повишаване на смъртността. Въпреки неблагоприятното демографско развитие на градското население, естественият му прираст показва минимална положителна стойност. Намалява миграционният поток “село–град”, особено през началните години на социално-икономическия преход, когато се закриват много работни места в градовете, нараства безработицата и издръжката на живота в градовете. Активизира се обратният поток, а именно “град–село”, в който се включват основно лица в пенсионна възраст, бивши жители на съответните села. Изселванията от страната, започнали от пролетта на 1989 г. също оказват влияние върху урбанизацията. Изселват се както градски, така и селски жители, т.е. наблюдава се загуба на хора, живеещи и в двете категории населени места, но градското население има положителен естествен прираст и неговият темп на спад е по-бавен в сравнение със селското. Именно по та-

зи причина градското население намалява абсолютно, но относителният му дял се изменя в положителна насока – от 64,8 % (1985 г.) на 68,0 % (1992 г.). Освен това, в периода 1985–1992 г. намалява средният брой на жителите на един град. Намалението е от 24 470 д. (1985 г.) на 23 970 д. (1992 г.).

Прави впечатление фактът, че през този период не е обявен нито един нов град. Броят им статистически действително се увеличава с един (от 237 на 238), но това става заради разделяне на град Средногорие на съставните му Златица и Пирдоп. Допълнително ново явление е и това, че много градски квартали, които в миналото са били села, претендират и получават отново статут на отделни селища. Това допълнително води до спад на градското население.

Има и нови тенденции по отношение разпределението на градовете по големина. Докато в предишните периоди броят на градовете с население над 100 хил.д. и от 50 до 100 хил.д. нараства, то за периода 1985–1992 г. броят на градовете с население над 100 хил.д. намалява от 10 на 9, а с население от 50 до 100 хил.д. намалява от 16 на 15. През 1992 г. с население над 100 хил.са София (1 114 476 д.), Пловдив (341 374 д.), Варна (308 601 д.), Бургас (195 986 д.), Русе (170 203 д.), Стара Загора (150 302 д.), Сливен (106 225 д.) и Добрич (104 485 д.). Шумен отпада от групата градове с население над 100 хил.д. (спадът е от 100 050 д. на 93 292 д.), което се дължи най-вече на значителните изселвания на етнически турци от България в този период. Освен това, в част от тези градове, които непрекъснато са нараствали в миналото, започва демографски спад в сравнение с 1985 г. Това са Добрич, Пловдив, Русе, София и Стара Загора.

Ако се вземат градовете от категорията от 20 до 100 хил.д., то от 39 града 24 намаляват населението си. Още по-характерен е демографският спад при градовете с население под 20 хил.д. – от общо 190, спад е характерен за 145 от тях.

Въпреки, че всеки от разгледаните под периоди си има свои особености, а този от 1985 до 1992 г. вече има доста кризисен характер, като цяло урбанизационния процес протича нормално. За цялото разглеждано време (1946–1992 г.) дялът на градското население у нас нараства от 25,7 % на 68 %. Много се увеличава броят на градовете – от 106 (1946 г.) на 238 (1992 г.), а средният брой население на един град се изменя от 16 370 д. на 24 000 д. Пак за това време големите градове (тези с население над 100 хил.д.) от 2 достигат до 9, като един от тях (София) е град – “милионер”. Засилва се и концентрацията на население в тази категория градове. Докато през 1946 г. в градовете с население над 100 хил.д. живее само 7 % от цялото население на България, то през 1992 г. този дял е 33 %. Нараства и броят на градовете с население от 50 до 100 хил.д. – от 2 (1946 г.) на 15 (1992 г.). Развива се и пространственият ход на урбанизацията, като много села придобиват градски облик.

Таблица №1.

Брой на населението на основните градове в България за периода 1946–2007 г.

Table №1.

Number of population in major Bulgarian cities during the 1946–2007 period

Град	1946 г.	1965 г.	1985 г.	1992 г.	2001 г.	2007 г.
Асеновград	20 952	37 433	54 048	52 302	52 116	51 819
Благоевград	14 200	34 177	65 665	71 603	71 361	69 828
Бургас	44 449	106 115	188 066	195 986	193 316	187 514
Варна	76 954	180 110	302 841	308 601	322 204	313 983
Велико Търново	16 223	37 631	69 223	67 644	66 998	66 309
Видин	18 481	36 835	63 023	62 666	57 614	50 547
Враца	19 620	41 022	74 712	75 821	69 423	61 562
Габрово	21 180	64 345	81 250	76 529	67 350	61 897
Горна Оряховица	10 488	26 299	40 890	38 856	35 621	32 945
Димитровград	--	41 816	53 965	50 925	45 918	40 372
Добрич	30 522	55 150	109 142	104 485	100 379	93 300
Дупница	19 301	35 806	41 930	41 462	28 323	36 203
Казанлък	20 096	44 384	61 303	60 094	54 021	50 390
Кърджали	10 502	34 855	55 112	45 791	45 729	45 559
Кюстендил	19 238	37 707-	54 196-	54 447	50 243	46 386
Ловеч	11 829-	33 584-	48 931	48 267	44 262	39 734
Монтана	9 874	26 985	51 595	52 397	49 368	45 934
Пазарджик	30 376	55 430	77 278	82 619	79 476	75 568
Перник	28 545	81 526	94 155	90 586	86 133	79 727
Плевен	39 059	78 666	129 654	130374	122 149	112 570
Пловдив	126 563	229 043	342 050	341 374	340 638	345 249
Разград	15 010	31 151	49 353	40 906	39 036	35 318
Русе	57 509	128 888-	185 440	170 203	162 128	156 761
Свищов	13 093	21 539	30 574	30 347	30 591	34 488
Силистра	15 951	40 740	53 522	48 304	42 153	38 733
Сливен	34 291	68 384	102 105	106 225	100 695	94 717
Смолян	3 411	17 448	31 295	34 161	33 153	31 922
София	366 801	886 554	1 120 925	1 114 476	1 096 389	1 156 796
Стара Загора	38 325	88 621	150 302	150 302	143 989	140 303
Търговище	10 561	27 543	46 062	42 988	40 775	37 861
Хасково	27 435	59 597	87 781	80 773	80 870	77 801
Шумен	31 397	63 684	100 050	93 292	89 054	86 735
Ямбол	30 576	58 465	89 993	91 561	82 924	78 302

В следвоенния период, макар и на малко по-късен етап започват да се формират и селищните агломерации у нас, като през 80-те години на отминалия век вече съществуват следните формирования от този тип: София-Перник, Пловдив, Варна-Девня, Бургас-Камено и Велико Търново-Горна Оряховица-Лясковец.

Така за един период от около половин век след Втората световна война в България протича бърз

урбанизационен процес, който се проявява чрез всички негови основни признаци. Въпреки съществуващата у нас в тези години общественно-икономическа система, която в редица случаи се отразява негативно на изследвания процес, като цяло България за кратко време се превръща от аграрна в средно урбанизирана и сравнително развита промишлено-аграрна страна.

От началото на 90-те години на миналия век урбанизацията протича в условията на преход към пазарна икономика. В периода между последните две преброявания (1992–2001 г.) градското население намалява от 5 705 хил.д. на 5 501 хил. д., но относителният му дял нараства от 67,2 % на 68,4 %. През 1996 г. градски статут придобива Хаджидимово, а през 1997 г. и Божурище. Големите градове (над 100 хил.д.) остават 9 на брой, а средните (между 30 и 100 хил.д.) намаляват от 15 на 13. Към 2001 г. в големите градове е концентрирано 46,9 % от градското население на България. Пак за този период делът на населението в големите градове спрямо цялото население на страната нараства от 30,9 % на 33,5 %.

И след 2001 г. градското население намалява абсолютно, като през 2007 г. е 5 403 хил.д. Въпреки това, поради по-бързия спад на селското население, делът на градските жители нараства до 70,7%. Освен това са обявени доста нови градове – Сливо поле (2002 г.); Ветрен, Гложево, Костандово и Сърница (2003 г.); Аксаково (2004 г.); Китен (2005 г.); Свети Влас, Куклен, Мартен, Добринище, Момин проход (2006 г.) и Ахелой (2009 г.). Така градовете в България стават 254.

Що се отнася до селищните агломерации продължава тяхното развитие с някои особености – промяна в жилищното строителство, разрастване на търговската мрежа, промяна в облика на околностите им. Формира се постепенно и агломерация около Плевен.

* * *

Ако се сравнят официалните данни от преброяванията (тези за 2007 г. са от текущата статистика) се вижда, че за периода 1946–2001 г. най-голям прираст имат днешните градове с население над 100 хил.д. За това време над 4 пъти нарастват Варна и Бургас, а над 3 пъти – София, Стара Загора, Русе и Плевен. Малко под 3 пъти е нарастването на Пловдив. Освен това водещ фактор при този ръст е механичният прираст. Той формира, например, 68 % от нарастването на населението на Варна, 63 % на Русе, 62 % на Бургас, 61 % на София и на Плевен. При средните градове нарастването е от 2 пъти (Дупница) до 5 пъти (Благоевград и Монтана). В основната си част малките градове също нарастват през това време, като най-голям е ръстът при Мадан (20 пъти), Рудозем (10 пъти) и Раднево (5 пъти). Като цяло, през периода след Втората световна война много нараства броят на градовете и на относителният дял, на градското население в България. Това води до съществени промени в битта, традициите и културата на основната част от българското население.

Литература

- Ганев, Хр. Относно формирането на селищни агломерации в НРБ. – Проблеми на географията, 4, 1976.
- Ганев, Хр. Тенденции в демографското развитие на урбанизацията в градските агломерации в България. – Год. на Су, ГТФ, т. 80, 1986.
- Гешев, Г. Взаимодействие между процесите на индустриализация и урбанизация в НРБ. – Проблеми на географията, 1, 1981.
- Илиев, И. Формиране на Плевенската агломерация и антропогенното трансформиране на нейната територия. – Автореферат на кандидатска дисертация., С., 1995.
- Кираджиев, С. Българските градове. С., 2001.
- География на България. – Геогр. инст. БАН, Изд. „Форком“, С., 2004.
- Материали от преброяването на населението от 1946, 1956, 1965, 1975, 1985 и 1992 г. – Издания на ДУИ, КЕСИ, ЦСУ и НСИ.
- Население (1992–2007 г.). – Издания на НСИ.
- Статистически годишници на Република България. 2007 г. – Издания на НСИ

Ст.н.с. д-р **Чавдар Младенов**
Ст.н.с. д-р **Емил Димитров**
Географски институт на БАН

The urbanization process in Bulgaria from the end of the second world war to these days

Assoc. Prof. **Chavdar Mladenov**, Ph.D
Assoc. Prof. **Emil Dimitrov**, Ph.D

Summary

This article treats the development of urbanization in the years of centralized planned economy as well as during the period of transition to market economy. Census-data are used from seven years (1946, 1956, 1965, 1975, 1985, 1992 and 2001) together with current statistics. Detailed analysis is provided for each sub-period between the census-takings, based on the main characteristics of urbanization: absolute and percentage growth of the urban population, greater concentration of population in the big and middle-sized towns, increase of the average population number in one town, granting a lot of villages the status of towns, annexation of villages to towns and later on – formation of settlement agglomerations and spread of the urban lifestyle over large areas. Each sub-period is characterized in terms of the predominant features of urbanization and then a general conclusion is drawn about the trends in the urbanization development throughout these almost fifty years with emphasis laid upon the negative and positive aspects.